

Максим Осипенко

старший науковий співробітник
сектору «Середньовічна археологія»
науково-дослідного відділу археології,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Maksym Osypenko

Senior Researcher,
Sector «Mediaeval Archaeology»,
Research Department of Archaeology,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ОКРЕМІ ЗРАЗКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗБРОЇ
УДАРНО-РОЗДРОБЛЮВАЛЬНОЇ ДІЇ
ІЗ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**SOME MEDIAEVAL SAMPLES OF SHOCK-CRUSHING WEAPONS
FROM THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS
OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE**

Анотація

У статті введено до наукового обігу дані про 12 знахідок із зібрання Національного музею історії України, які репрезентують холодну зброю ударно-роздроблювальної дії широкого хронологічного відрізка в межах XI–XVII ст. Всі вони походять із колекцій, що надійшли до музею протягом кінця XIX – першої половини XX ст. Три предмети мають географічну прив'язку, решта – лише регіон або ж узагалі жодної інформації щодо місця знахідки. Зазначені артефакти доповнюють вже розроблені типологічно-орнаментальні схеми й каталоги відповідних виробів.

Ключові слова:

кістень, булава, пернач, середньовічна ударна холодна зброя.

Abstract

The article introduces into scientific circulation the data on 12 finds from the collection of the National Museum of the History of Ukraine, which represent shock-crushing cold weapons of a wide chronological range within the 11th–17th centuries. All of them come from the collections that came to the museum during the late 19th and the first half of the 20th centuries. Three objects have a geographical localization. For others, only the region is known, or there is no information at all

about the location of the find. The mentioned artifacts complement already developed typological and ornamental schemes and catalogs of the respective products.

Keywords:

war-flail, mace, pernach, mediaeval shock-crushing weapon.

Автор розвідки вже розглядав зброю ударно-роздроблювальної дії із зібрань музею в низці фахових видань та публікацій тез конференцій, де увага приділялася переважно булавам і кістням, їхній культурній належності, стилістиці у оформленні та каталогізації відповідних знахідок¹. Водночас декілька предметів, записаних до інвентарних книг і колекційних списків археологічних зібрань доби Середньовіччя, залишилися не опублікованими. Частково це пов'язано з тим, що речі не мали географічних прив'язок, були виявлені під час подальшого звіряння та опрацювання музейних колекцій тощо. Власне, розгляду означених предметів і присвячене це повідомлення.

Кістени – 6 од. Перший кістень, представлений уламком рогової гирі (інв. № Вд 2099, ст. № 19811, с. 65500), походить із розкопок В. Хвойки, проведених на території городища давньоруського Білгорода 1910 р. Обушок зберігся приблизно на ½ від загальної величини, що становить 32,5 мм, його вага – 31 г. Виріб мав близьку до яйцеподібної форму з поперечним діаметром 40 мм та конусоподібним отвором для кріплення на стрижні варіацією каналу від 9 до 15 мм. Під час використання у бойових діях було пошкоджено і втрачено нижню частину кістня, на

¹ Див.: Осипенко М. С. Навершя булави з Грищенців у зібранні НМІУ // Археологія & Фортифікація: збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 110–114; Його ж. Середньовічні навершя булав із зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 4. – Київ, 2019. – С. 83–93; Його ж. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України // Археологія. – 2019. – № 1. – С. 105–117; Його ж. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України) // Археологія. – 2019. – № 4. – С. 72–89; Його ж. Рогові кистені XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 6. – Київ, 2020. – С. 63–71; Його ж. Булава середини XIII – першої половини XIV ст. із села Гумнище на Волині (із зібрання Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 7. – Київ, 2021. – С. 278–284.

² «Інв. №» – сучасні інвентарні номери основного й допоміжного фонду; «ст. №» – старі інвентарні номери з рукописного археологічного каталогу, який вели з кінця XIX ст. до 1920-х рр.; «с. » – старі інвентарні номери книг, які вели в 1920–1940 рр.

що вказують бічні сколи. Згодом предмет, імовірно, піддавали повторній обробці, на що вказують охайно зрізані збиті нерівності знизу. (Рис. 1)

Рис. 1.
Кістень.
Білогородка.
Інв. № Вд 2099

Всі рогові кістені А. Кірпічніков зараховував до типу I, вважаючи, що форма самої гирі не має в цьому разі суттєвого значення³. Обушки, поширені серед хозарських старожитностей, на слов'янських пам'ятках фіксуються із другої половини X ст., проте найбільша їхня кількість датується саме початком XI–XII ст., хоча вони й продовжували побутувати до XIII–XIV ст. Зважаючи на місце знахідки (давньоруський Білгород), означений предмет, який має численні аналогії із синхронних пам'яток, доцільно вважати зразком давньоруської ударної зброї⁴. (Рис. 2)

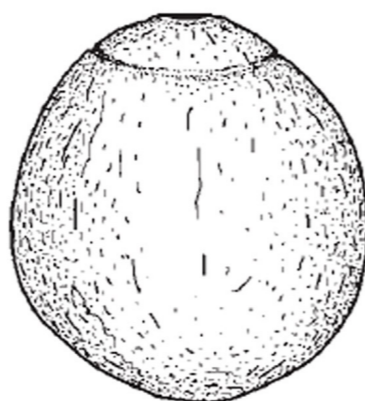

Рис. 2.
Приклад аналогій музейних знахідок: Київ.
Інв. № В 8/8190 (за М. Сергєєвою)

Свого часу ми каталогізували дані про 72 рогові кістені з пам'яток X–XIV ст. на території Східної Європи, які нині можна доповнити знахідками з Херсонеса, Сугдеї та Большого Саврасово-2⁵.

Другий кістень (інв. № В 4547/134, ст. № 11289, с. 65444) походить із колишнього Канівського повіту. 1906 р. його придбала Імператорська археологічна комісія в селянина Харченка⁶ й одразу передала до

Київського художньо-промислового і наукового музею. Виріб виготовлено із заліза, має грушоподібну форму гирі, округлу, але дещо підгранену у перетині. Вушко для підвішування – масивне трапецієподібне, із посиленою верхньою рамою та округлим отвором. Загальна висота предмета становить 76,5 мм, вага – 289 г. Гиря – з поперечним діаметром 33,5 мм, максимальним розширенням вушка 25 мм та 19 мм у перехваті й діаметром отвору 6,5 мм. Сліди використання виробу простежуються в таких деформаціях: дещо вигнуте вушко, ум'ятини на корпусі гирі. (Рис. 3)

Рис. 3.
Кістень.
Колішній Канівський повіт.
Інв. № В 4547/134

Рис. 4.
Приклад аналогій музейних знахідок:
Ізяслав (за А. Кірпічніковим)

Найближча аналогія цього кістень походить із Шепетівського городища, яке вважається залишками давньоруського літописного міста Ізяслава⁷. (Рис. 4)

А. Кірпічніков датував знахідку XII–XIII ст., що відповідає, за його класифікацією, типу II. Щоправда, зазначена аналогія візуально відрізняється меншою формою гирі й більшими розмірами вушка та формою отвору. За нашими спостереженнями, така форма й масивність вушка не властиві давньоруським зразкам. Крім того, вага означеного кістень переважає на 30 г звичайну вагу тогочасних кістень. Тому належність музейної знахідки до давньоруської зброї сприймається нами умовно⁸.

Ще один залізний кістень (інв. № В 4531/6, ст. № 977, с. 68453), згідно з археологічним рукописним каталогом, надійшов до музею 1897 р. від Імператорської археологічної комісії з досліджень В. Хвойки на території Фролівської (Замкової) гори в Києві. Водночас на етикетці експоната зазначено ще один інвентарний номер із книги, яку склали 1940 р.

³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени // Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36 / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Москва–Ленинград: Наука, 1966. – С. 60, рис. 12, 1.

⁴ Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – Київ, 2011. – С. 112, табл. 52, 15; Осипенко М. С. Рогові кистені... – С. 67, рис. 3, 1, 2; рис. 4.

⁵ Осипенко М. С. Рогові кистені... – С. 70–71, табл. 2; Майко В. В. Восточный Крым во второй половине X – XII веках. – Киев, 2014. – С. 400, рис. 133, 5, 10; Миненко В. В., Фатьков А. М., Чирков М. В. Предметы вооружения из раскопок средневекового селища Большое Саврасово-2 в Ленинском районе Московской области // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Вып. 11. – Тверь, 2018. – С. 247, рис. 3, 1.

⁶ Зазначимо, що селянин Харченко зібрав декілька кістень, зокрема давньоруського часу, див.: Осипенко М. С. Металеві кистені... – С. 74, рис. 2, 3.

⁷ Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии. – № 155. – Москва: Наука, 1978. – С. 86, рис. 3; рис. 4, 10.

⁸ Колекція давньоруських металевих кістень із НМІУ нині є однією з найбільших і водночас найвідоміших. Вона налічує 48 знахідок, що дозволяє робити вибірки за параметрами, масою та візуальним оформленням виробів, див.: Осипенко М. С. Металеві кистені... – С. 73, табл. 1.

За цим записом, обушок справді походить зі зборів згаданого дослідника, але проведених у Букрині колишнього Канівського повіту.

Кістень має кубічну форму зі зрізаними кутами 31×36 мм, висотою 56 мм та вагою 288 г. Для його підвішування використовували масивне трапецієподібне вушко з найбільшим розширенням 21 мм та 19 мм у перехваті, ремінь протягували через прямокутний отвір 9×6,5 мм. Незначні вибоїни на гирі, а також невелика увігнутість верхньої рами вушка свідчать про використання кістеня протягом певного часу. (Рис. 5)

Рис. 5.
Кістень.
Фролівська гора або Букрин.
Інв. № В 4531/6

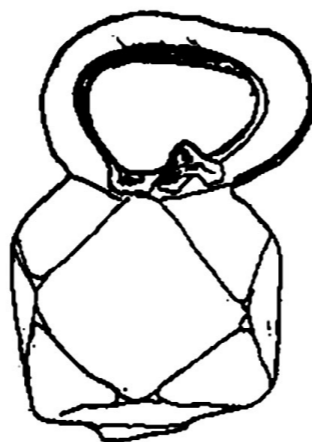

Рис. 6.
Приклад аналогій музейних
знахідок: Старокостянтинів
(за Л. Виногородською)

Аналогічна знахідка зафіксована в культурних нашаруваннях XVI–XVIII ст. під час археологічних досліджень Старокостянтинова⁹. (Рис. 6)

Якщо припустити, що музейний експонат і справді походить саме із Фролівської гори, його доцільно пов'язати саме із Київським замком, що існував тут з XIV – початку XV ст. до середини XVII ст. Хоча ранню хронологічну межу доцільніше пов'язувати вже з першою половиною XVI ст., коли тривала перебудова та відновлення укріплень фортеці¹⁰. Зазначимо, що форма гирі кістеня характерна і для давньоруських булав XII – середини XIII/XIV ст., вага яких варіюється від 100 до 400 г (тип II, за А. Кірпічником). Ареал поширення останніх достатньо широкий, що дозволяє висловити певні сумніви щодо правильності їхньої атрибуції¹¹.

Наступні кістені також виготовлені із заліза та мають подібні де-

формації. Місце походження предметів невстановлене, проте вони належать до старих музейних зібрань початку ХХ ст. Два обушки (інв. № В 1355/1 та З-1379¹²) мають біконічну (дзигоподібну) форму гирі з найбільшим розширенням у центральній осі, округлі у перетині, завершуються загостренням у нижній частині. Масивне трапецієподібне вушко із прямокутним отвором переходить у невеличку шийку, перехват у основі вушка декоровано двома гравійованими горизонтальними смугами. Висота виробів становить 76 та 77,5 мм, діаметр перетину гир – 43 та 43,5 мм, максимальна ширина вушок – 28 й 29,5 мм, діаметр у перехватах – 14,5 та 16 мм, розміри отворів – 15×8 мм і 16,5×6 мм. Вага предметів становить 245 г і 230 г. (Рис. 7)

Рис. 7.
Кістень. Місце знахідок невідомі. Інв. №№ В 1355/1, З-1379

Останній кістень (інв. № В 1355/2, с. 58414), на відміну від попередніх, має ромбічну у перетині гирю з ромбічно-втягнутими центральними й бічними площинами, а також детальніше опрацьовану шийку з невеликим рельєфним бортиком у перехваті. Висота виробу – 84 мм, перетин ромба – 53×46 мм, максимальна ширина вушка – 29 мм, діаметр у перехваті – 18 мм, розміри отвору – 14×7 мм, вага – 335 г. (Рис. 8)

Рис. 8.
Кістень. Місце знахідки невідоме. Інв. № В 1355/2

⁹ Виногородська Л. І. Розвідувальні археологічні роботи у місті Старокостянтинів в 2000 році // Археологічні дослідження в Україні 2000-2001. – Київ. 2002. – С. 106.

¹⁰ Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. – Киев: Стило, 2005. – С. 76; С. 93.

¹¹ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz // Acta Militaria Mediaevalia. – Vol. II. – Kraków-Sanok, 2006. – P. 106; Осипенко М. С. Середньовічні навершя булав... – С. 84, рис. 2.

¹² Експонат під інв. № З-1379, включений до цього повідомлення, закріплено за фондовою колекцією «Зброя», проте його «археологічне» походження є цілком можливим, адже цей експонат також належав до «старих музейних фондів». Користуючись нагодою, автор висловлює подяку завідділу Олені Шевченко за надану інформацію та можливість опрацювати предмет.

Відповідні кістені А. Кірпичников зараховував до типу VI, який дослідник датував XIII–XIV ст. Проте вибірку було зроблено із трьох знахідок без встановленого стратиграфічного контексту (Київська обл., Серенськ, Стара Ладога)¹³. Геть інакшого погляду щодо датування таких виробів дотримується С. Зацаринний, який виявив аналогічний кістень серед матеріалів розкопок Тульського кремля. Дослідник провів аналіз супутньої з обушком кераміки, залучив більше аналогій (зокрема, і графічні зображення із гравюр С. Герберштейна) та аргументував датування таких кістенів у межах XVI ст.¹⁴, що нині можна вважати цілком прийнятним.

Водночас варто зауважити, що кістень із зібрання НМІУ дещо відрізняється від наведених вище паралелей. Так, гирі кістенів із Тули, Ладоги й Київської обл. мають опуклу нижню частину, яку пронизує стрижень із вушком для кріплення, що потім піддавався ковальському зварюванню¹⁵. Натомість кістень із НМІУ характеризується суцільною загостреною нижньою частиною, його вушко не має виступів на верхній рамі та чітко вираженого стержня. На нашу думку, найближчі аналогії варто вбачати у обламаному сердечнику гирі кістень із трапецієподібним вушком із поселення Шекшово-2 в околицях Суздаля, Старого замку Гродна, а також із території Волзької Булгарії¹⁶. (Рис. 9)

Рис. 9.
Приклади аналогій музейних знахідок: Тула (за С. Зацаринним);
Шекшово-2 (за С. Шполянським); Гродно (за М. Плавінським)

¹³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... – С. 63–64, табл. XVI; Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Под ред. Б. А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1985. – С. 312, табл. 131, 22.

¹⁴ Зацаринний С. В. Кистень XVI века из раскопок в Тульском кремле (к вопросу о хронологии кистеней с гирей биконической формы) // Археология Подмосковья. – Вып. 15. – Москва. 2019. – С. 255, рис. 1.

¹⁵ В літературі при описі не згадується стержень, але на рисунках і фото в нижній частині по центру помітно характерний виступ.

¹⁶ Плавінські М. А. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII ст. – Мінск: Галіяфы, 2013. – С. 43; Шполянський С. В. Предметы вооружения и снаряжения X – первой половины XII в. из Суздаля и сельских поселений Суздальского Ополья // Российская археология. – 2017. – № 1. – С. 163, рис. 7, 4; Руденко К. А. Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура. – Казань, 2007. – С. 174, рис. 63, 6.

Булави – 5 од. Перша булава (інв. № В 22/225) походить із Райковецького городища, археологічні дослідження якого відбувалися в 1930-х рр. під керівництвом Т. Мовчанівського. Виріб зберігся частково у вигляді шести фрагментів стінок опукло-циліндричного навершя мідної 12-шипної булави. Вільний простір між шипами та втулкою оформлено двома рядками псевдозерні, які в місцях перетину перекриваються перлиноподібними виступами. Втулку декоровано двома рельєфними бортиками з насічками. Центральні чотири шипи – пірамідальні з ромбічною основою, порожнисті, розташовані навхрест один до одного, решта – трикутні, розміщені у верхній і нижній осі. Предмет піддавався дії сильних температур, що спричинило його спікання, деформацію та витік свинцю із порожнини шипів, яким обтяжувалося навершя. Проте його основні параметри збереглися: загальна висота – 57 мм, висота центральних і допоміжних шипів – 16 і 10,5 мм, невисока втулка виступає з обох боків ударної частини на 8 мм, товщина стінок – 2–2,5 мм. (Рис. 10)

Рис. 10.
Булава.
Райковецьке городище. Інв. № В 22/225

Булава походить зі згорілої житлової споруди середини XIII ст., де на долівці *in situ* зафіксували залишки дерев'яної бочки із пшеничним зерном, деталі ткацького верстата, теслярську сокиру, стремено, дерев'яний гребінь для шерсті, нитки, скляні намистини та браслети¹⁷. Крім цього, на городищі виявили ще три подібні навершя, але з дещо іншими декором¹⁸.

Означені булави репрезентують типову давньоруську ударну зброю, виробництво якої досягає свого розквіту у XII–XIII ст. За А. Кірпичниковим, вони належать до типу IV (12-шипні булави)¹⁹. За розробленою нами класифікацією знахідка, що розглядається, належить до

¹⁷ Гончаров В. К. Райковецькое городище. – Киев, 1950. – С. 33–35, рис. 25.

¹⁸ Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні... – С. 111, рис. 2, 7; с. 112, табл. 2, № 11.

¹⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... – С. 51–53, рис. 10.

зіркоподібних булав підтипу IIa1a, де у оформленні за вихідні маркери правлять декоративні (в цьому разі – перлиноподібні) виступи. Прямі аналогії за декором походять із Кописі, Ізяслава та Василева²⁰. (Рис. 11)

Сама ж знахідка доповнює зведений каталог, який налічує близько 85 од.²¹, а за відповідною схемою вже локалізовано близько 30 од. Такі булави виготовляли у глиняних двостульчастих формах за восковими моделями, де декор закладали під час формування вихідного зразка. Саме навершя обтяжували трьома різними способами: тільки шипи, тільки циліндрична основа або ж і шипи, й основа. Додаткові шипи – завжди суцільні й не містять порожнин²².

Друге навершя (інв. № В 4547/149, ст. № 621, с. 68452) бронзове, походить із колекції, подарованої колишнім київським губернатором І. Фундуклеєм музею при Київському Імператорському університеті Святого Володимира. До археологічного каталогу Київського художньо-промислового і наукового музею предмет записали на початку ХХ ст. як такий, що виявили на території колишнього Канівського повіту. Виріб вагою 200 г має кубічну форму корпусу габаритами 37×30 мм, краї якого дещо витягнуті назовні, утворюючи допоміжні шипи. Основні шипи – пірамідальні, з ромбічною основою, обтяжені всередині свинцем, висотою 14 мм. Втулка діаметром 23 мм виступає з обох боків бойової частини на 8 мм і обрамлена рельєфним бортиком. Булава відлита у той самий, згаданий вище, спосіб, про що свідчать заглажені ливарні шви. Поверхня виробу вкрита численними зазубринами, шипи сильно збиті, місцями до рівної поверхні, а верхня частина втулки сильно розклепана, майже зглажена. (Рис. 12)

Рис. 11.
Приклад аналогій музейних знахідок: Ізяслав
(за А. Кірпи́чником)

Рис. 13.
Булава. Колишній
Канівський повіт. Інв.
№ В 4547/149

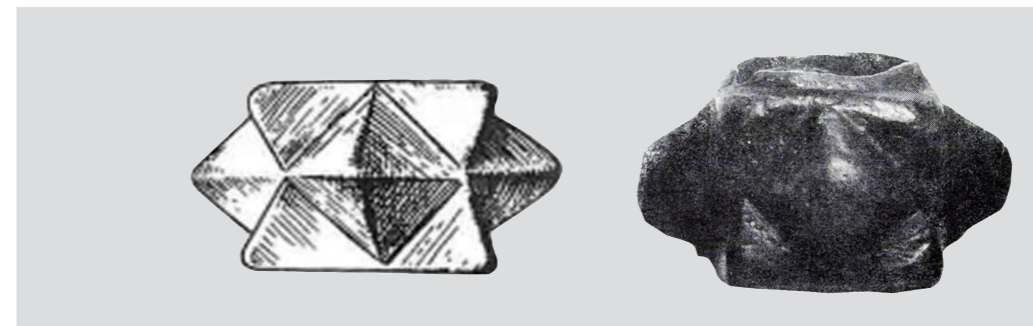

Рис. 13.
Приклади аналогій музейних знахідок: Хмільна
(за А. Кірпи́чником);
з території Угорщини
(за Л. Ковачем)

Аналогічні паралелі знаходимо у булавах із чотирма основними шипами із Зеленчі, Хмільної, Тшецелі, Ратибора, Китеня, а із п'ятьма – з Терешівців. (Рис. 13)

Також паралеллю можна вважати виготовлену з олова знахідку з городища Чермно²³. А. Кірпи́чников такі навершя датував ХІІ–ХІІІ ст. і вважав спрощеною формою типу ІV, яка демонструє перехід від булав із чотирма шипами І типу. Дослідник зазначав, що їхнє виробництво могли налагодити не тільки в Русі, а й на території інших країн: Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини тощо²⁴. Наведені приклади зі Східної та Південної Європи дещо відрізняються, що вказує на певні місцеві збро-

²⁰ Загорульський Э. М. Раскопки в Кописы // Археологические открытия-1972. – Москва, 1973. – С. 359; Кирпичников А. Н. Массовое оружие... – С. 84, рис. 3; рис. 4, 3; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 99, рис. 16.

²¹ До згаданого нами каталогу варто додати два фрагменти від однієї (?) зіркоподібної булави, виявлені на поселенні Архангельському-1, розташованому у Верхньому Подонні, див.: Гоняний М. И., Двуречинский О. В. Комплекс вооружения и снаряжения всадника и верхового коня ХІІ – последней трети ХІV в., происходящий с территории поселений, расположенных в верхьях Дона // Военная археология. – 2014. – № 3. – С. 105, рис. 3, 2, 4.

²² Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні... – С. 111, рис. 4.

²³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... – С. 63–64, табл. ХVІ, 4; Його ж. Булавы и кистени из коллекции И. Хайновского в собрании Музея Войска Польского // Археологические вести. – 2000. – № 7. – С. 231, рис. 1, 2–4; Кузов Х. Боздугани от Варненския археологически музей // Acta Musei Varnaensis. – Vol. I. – 2002. – P. 183, tabl. ХІ, 10; Michalak A. Glowica bulawy z Trzciela, pow. Miedzyrzecz. Wstepne uwagi w kwestii wystepowania ulaw ziemiach polskich w sredniowieczu na tle znalezisk Europejskich // Archeologia srodkowego nadodrza. – Tom IV. – Zielona Gora, 2005. – P. 184, rys. 2; tabl. I, 1; tabl. IV, 8; Бакалець О. Нові знахідки ковальських виробів з Болохівської землі ХІІ–ХІІІ ст. // Археологія & Фортифікація: збірник матеріалів Х Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський. 2021. – С. 103, рис. 8, 2.

²⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... – С. 52; Kovács L. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának ХІ–ХІV. Szazadi csillag alakú buzogányai // Folia Archaeologica. – 1971. – № 22. – P. 172, arba 2; Кирпичников А. Н. Булавы и кистени... – С. 229.

²⁵ Havassy P. Katalógus // Zúduló sasok. Új honfoglalók besenyők, kunok, jászok a középkori Alföldön és a Mezőföldön. – Gyula, 1996. – № 2. – P. 105, №120; Парушев В. Боздугани от музея в Добрич // Археология. – 1998. – №3–4. – С. 70; Рябовянов Д. Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей Велико Търново // Известия на Регионален исторически музей Велико Търново. – 2010. – №№ ХХІV–ХХV. – С. 187.

²⁶ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... – Табл. ХХХІІІ, 10; Осипенко М. С. Металеві кистені... – С. 81, рис. 4, 2; табл. 1.

ярські традиції, а також датуються пізнішим часом – XIII–XIV ст.²⁵ Крім того, привертає увагу схожість музейної знахідки до кістена з околиць Овруча, гиря якого оформлена відповідним чином і начебто належить до давньоруських зразків ударної зброї²⁶. Однак вибірка означених булав і кістена, виявлених на територіях, які входили до складу Русі, досить мала. Тож робити висновки щодо належності цієї продукції до виробів місцевих зброярів ще зарано, оскільки всі знахідки позбавлені стратиграфічного контексту й не мають аналогій у археологічних комплексах.

Наступна булава (інв. № В 4099, ст. №2309) схожа на попередню, але суцільно лита, без порожнин у основних шипах. Наверх виготовлене із бронзи, його вага – 170 г, габарити – 34×34 мм. Кути корпусу формують вісім тригранних допоміжних пірамідальних шипів висотою 9,5 мм. Їх оточують основні ромбічні у перетині шипи висотою 11,5 мм, розташовані в центральній осі. Втрачена втулка розміщувалася тільки в нижній частині виробу, мала конусоподібну форму. Отвір варіюється в межах 20–22 мм. Виготовляли булаву також за восковою моделлю. (Рис. 14)

Рис. 14.
Булава. Поблизу Будапешта. Інв. № В 4099

1879 р. знахідку зафіксували в каталозі музею при Київському Імператорському університеті Святого Володимира, а 1936 р. передали до фондів Київського історичного музею як таку, що виявили на березі Дунаю між Пештом у бік Пресбурга (сучасні східна частина Будапешта та Братислави). Виріб належить до угорських зразків ударного озброєння²⁷. (Рис. 15)

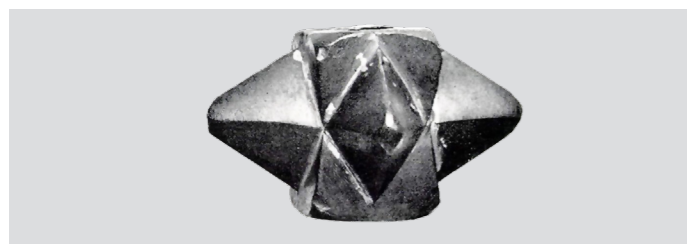

Рис. 15.
Приклад аналогій музейних знахідок:
із території Угорщини (за Л. Ковачем)

²⁷ Kovács L. A Magyar Nemzeti... – P. 172, arba 4, 2, 4.

Місце походження останніх двох булав – невідоме. Вони виготовлені із заліза, мають кулясті обриси, але із 12 шипами, розташованими за тим самим принципом, як і у попередніх наверхнях. Більша з булав (інв. № В479/3) діаметром 59 мм і висотою 42 мм сплющена з обох боків, має заокруглені конусоподібні шипи висотою 7 і 11 мм. Отвір для кріплення становить 27,5 мм, товщина стінок – 2,5 мм, вага – 145 г. (Рис. 16)

Рис. 16.
Булава. Місце знахідки невідоме. Інв. № В 479/3

Всередині виріб порожнистий, зі слідами обтяжування свинцем як у самому тілі булави, так і в усіх шипах. Наверх містить вибоїни та деформації нижньої частини, утворені у процесі експлуатації виробу, можливо, в мить відламування руків'я булави.

Інша знахідка (інв. № В 479/4) – суцільна, характеризується опукло-циліндричними обриси. Її діаметр – 45 мм, висота – 42,5 мм, діаметр отвору – 21,5 мм, вага – 250 г. Сильно експлуатовані шипи виступають на 6 мм, вони майже розклепані у процесі використання. (Рис. 17)

Рис. 17.
Булава. Місце знахідки невідоме. Інв. № В 479/4

Прямі аналогії та паралелі нам невідомі, але певна схожість форм простежується у виробках із території Болгарії та Угорщини, що датуються XI–XIII чи XI–XIV ст.²⁸ (Рис. 18)

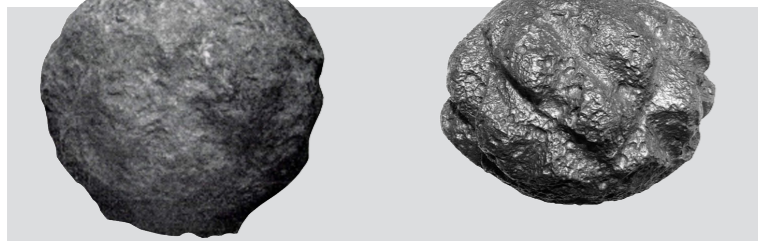

Рис. 18.
Приклади аналогій музейних знахідок:
11 – з території Угорщини (за Л. Ковачем); 12 – з території Болгарії (за Д. Рябовяновим)

Пернач (інв. № В4191) має бронзове навершя, оснащене шістьма п'ятикутними лопатями, привареними до шестигранної циліндричної втулки із рельєфним бортиком внизу та скошеною заткнутою верхньою частиною з рівною площиною. Лопаті характеризуються увігнутими зовнішніми сторонами й заокругленими кутами. Отвір для руків'я у втулці округлий, ще один чотирикутний отвір для розклинювання розміщено зверху на рівній поверхні. Втулка нижче лопатей декорована гравійованим орнаментом із перехрещених контурних зигзагів. Висота виробу – 71 мм, розміри лопатей – 41×16 мм, діаметри отворів – 19 мм та 9×7 мм, товщина стінок втулки – 3,5 мм, товщина лопатей – 4,5 мм, вага – 220 г. Навершя має ум'ятини, одна із лопатей збита повністю, дві вигнуті, решта – або ледь вигнуті, або не деформовані, проте мають зазубрини, що свідчить про бойове застосування пернача. (Рис. 19)

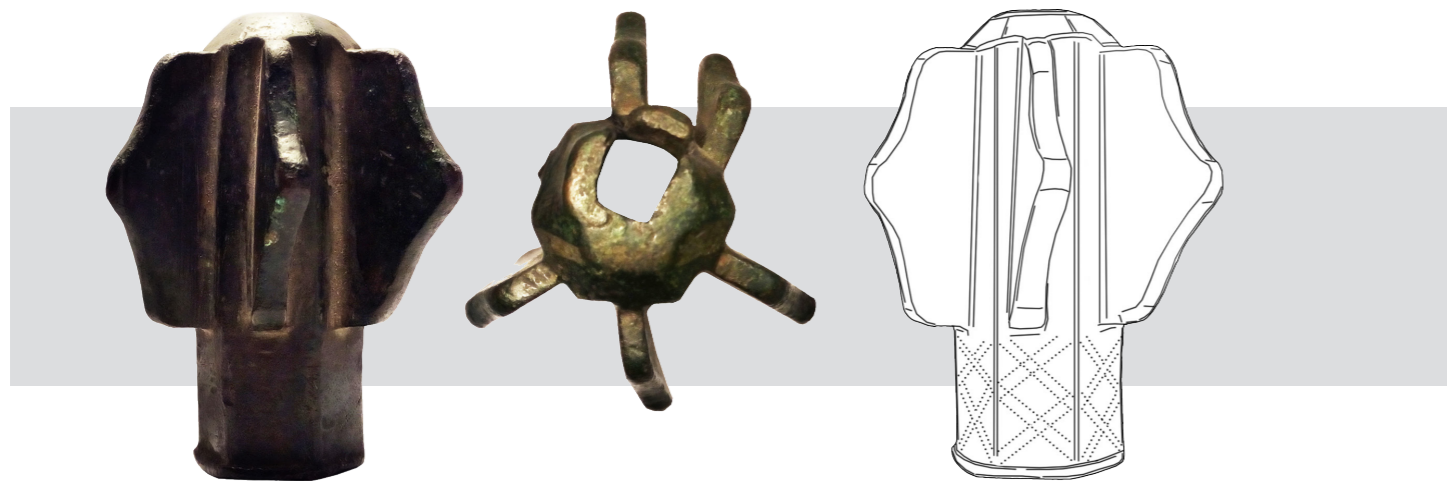

Рис. 19.
Пернач. Інв. № В 4191

²⁸ Kovács L. A Magyar Nemzeti... – P. 178, arba 6, 5; Кузов Х. Боздугани от Варненския... – С. 183, табл. XI, 11; Рябовянов Д. Средновековни боздугани... – С. 192, орб. 2; D'Amato R. The war-mace of Byzantium, 9th – 15 c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the world museum of Man, Florida // Acta Militaria Mediaevalia. – Vol. VII. – Kraków–Rzeszów–Sanok. 2011. – P. 42–43, fig. 26.

При виробництві навершя циліндр втулки та лопаті відливали окремо. Потім лопаті приварювали, на що вказують сліди увігнутості на внутрішньому боці втулки, які збігаються з довжиною пера. На жаль, обставини й місце виявлення знахідки невідомі. Аналогічний пернач походить із Хмельної. Він був серед речей колекції І. Хойновського, яку на початку ХХ ст. вивезли на територію Польщі і яка нині зберігається в Музеї Війська Польського у Варшаві²⁹.

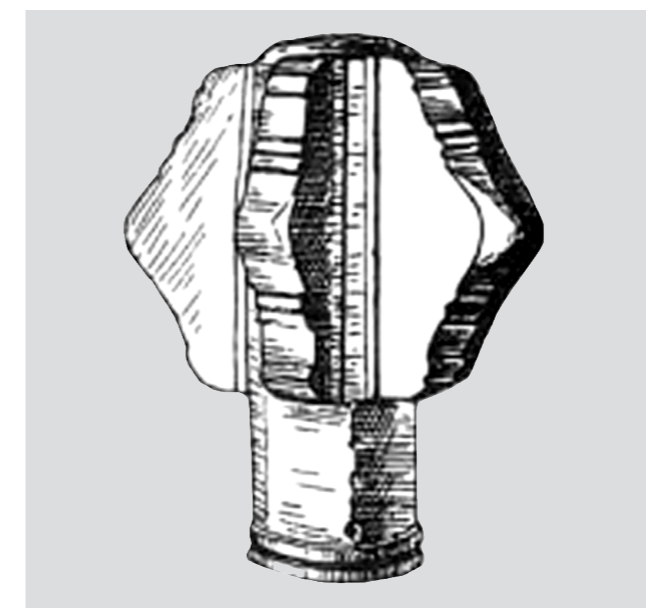

Рис. 20.
Приклад аналогій музейних знахідок: Хмельна (за А. Кіричниковим)

Аналогічний пернач походить із Хмельної. Він був серед речей колекції І. Хойновського, яку на початку ХХ ст. вивезли на територію Польщі і яка нині зберігається в Музеї Війська Польського у Варшаві²⁹. (Рис. 20)

На думку А. Кіричникова, період використання таких перначів припадає на XIII–XIV ст. Схоже мідне навершя із Пронська дослідник вважав одним із найкращих зразків ранніх шестоперів давньоруського часу. Однак слід зауважити, що знахідка із Пронська позбавлена археологічного контексту. Вона могла походити як із давньоруських культурних нашарувань, так і з пізніших – XIV–XVII ст. Цілком можливий і її зв'язок із подіями

1630 р., коли це місто-фортецю спалили³⁰. Знахідки перначів за кількістю суттєво поступаються знахідкам булав та кістенів, а їхнє використання в комплексі давньоруського озброєння сучасні дослідники ставлять під сумнів³¹. Найбільш ранні предмети із археологічних комплексів у Східній Європі відомі лише за матеріалами кочівницьких поховань середини XIII–XIV ст., а власне перначі відрізняються простішою формою лопатей³².

Таким чином, досліджені у повідомленні 12 предметів репрезентують холодну зброю ударно-роздроблювальної дії широкого хронологічного відрізка в межах XI–XVII ст. Низка знахідок доповнює орнаментційні схеми аналогічних їм виробів, які розширюють географію виявлення цих предметів, а також їхні типологічні схеми.

²⁹ Кирпичников А. Н. Булавы и кистени... – С. 232, рис. 1, 6.

³⁰ Монгайт А. Л. Рязанская земля. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 208, рис. 89, 7.

³¹ Гоняний, М. И., Двуречинский, О. В. Комплекс вооружения... – С. 106.

³² Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев: Абрис, 1999. – С. 187, рис. 45, 5; Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. – Leiden-Boston: Brill NV, 2008. – P. 346, fig. 26, 9.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бакалець О. Нові знахідки ковальських виробів з Болохівської землі XII–XIII ст. // Археологія & Фортифікація: збірник матеріалів X Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2021. – С. 100–112.

Виноградська Л. І. Розвідувальні археологічні роботи у місті Старокостянтинів в 2000 році // Археологічні дослідження в Україні 2000-2001. – Київ, 2002. – С. 105–108.

Гончаров В. К. Райковецкое городище. – Киев, 1950. – 218 с.

Гоняний М. И., Двуречинский О. В. Комплекс вооружения и снаряжения всадника и верхового коня XII – последней трети XIV в., происходящий с территории поселений, расположенных в верховьях Дона // Военная археология. – 2014. – № 3. – С. 102–146.

Загорюльський Э. М. Раскопки в Копиыси // Археологические открытия-1972. – Москва, 1973. – С. 358–359.

Зацаринный С. В. Кистень XVI века из раскопок в Тульском кремле (к вопросу о хронологии кистеней с гирей биконической формы) // Археология Подмосковья. – Вып. 15. – Москва, 2019. – С. 250–259.

Кирпичников А. Н. Булавы и кистени из коллекции И. Хайновского в собрании Музея Войска Польского // Археологические вести. – 2000. – № 7. – 229–235.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени // Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36 / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 181 с.

Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии. – № 155. – Москва: Наука, 1978. – С. 80–87.

Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Под ред. Б. А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1985. – С. 298–363.

Климовский С. И. Замоквая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. – Киев: Стилос, 2005. – 148 с.

Кузов Х. Боздугани от Варненския археологически музей // Acta Musei Varnaensis. – Vol. I. – 2002. – P. 179–190.

Майко В. В. Восточный Крым во второй половине X – XII веках. – Киев, 2014. – С. 446.

Миненко В. В., Фатьков А. М., Чирков М. В. Предметы вооружения из раскопок средневекового селища Большое Савросово-2 в Ленинском районе Московской области // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Вып. 11. – Тверь, 2018. – С. 240–251.

Монгайт А. Л. Рязанская земля. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 400 с.

Осипенко М. С. Булава середины XIII – первой половины XIV ст. із села Гумнище на Волині (із зібрання Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 7. – Київ, 2021. – С. 278–284.

Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України // Археологія. – 2019. – № 1. – С. 105–117.

Осипенко М. С. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України) // Археологія. – 2019. – № 4. – С. 72–89.

Осипенко М. С. Навершя булави з Грищенців у зібранні НМІУ // Археологія & Фортифікація: збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 110–114.

Осипенко М. С. Рогові кистені XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 6. – Київ, 2020. – С. 63–71.

Осипенко М. С. Середньовічні навершя булав із зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 4. – Київ, 2019. – С. 83–93.

Парушев В. Боздугани от музея в Добрич // Археология. – 1998. – №3–4. – С. 67–72.
Плавінські М. А. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII ст. – Мінск: Галіяфы, 2013. – 106 с.

Руденко К. А. Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура. – Казань, 2007. – 244 с.

Рябовянов Д. Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей Велико Търново // Известия на Регионален исторически музей Велико Търново. – 2010. – №№ XXIV–XXV. – С. 187–199.

Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – Київ, 2011. – 256 с.
Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. – Київ: Наукова думка, 1982. – 202 с.
Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев: Абрис, 1999. – 160 с.

Шполянський С. В. Предметы вооружения и снаряжения X – первой половины XII в. из Суздаля и сельских поселений Суздальского Ополя // Российская археология. – 2017. – № 1. – С. 150–167.

D'Amato R. The war-mace of Byzantium, 9th – 15 c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the world museum of Man, Florida // Acta Militaria Mediaevalia. – Vol. VII. – Kraków–Rzeszów–Sanok. 2011. – P. 7–48.

Havassy P. *Katalógus // Zúduló sasok. Új honfoglalók besenyők, kunok, jászok a középkori Alföldön és a Mezőföldön. – Gyula, 1996. – № 2. – P. 89–116.*

Kovács L. *A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. Századi csillag alakú buzogányai // Folia Archaeologica. – 1971. – № 22. – P. 165–181.*

Michalak A. *Głowica buławy z Trzciela, pow. Miedzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania ulaw ziemiach polskich w sredniowieczu na tle znalezisk Europejskich // Archeologia środkowego nadodrza. – Tom IV. – Zielona Góra, 2005. – P. 183–220.*

Michalak A. *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz // Acta Militaria Mediaevalia. – Vol. II. – Kraków–Sanok, 2006. – P. 103–114.*

Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. – Leiden–Boston: Brill NV, 2008. – 546 p.*

Богдан Патриляк

кандидат історичних наук,
перший заступник –

заступник генерального директора з наукової роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Bohdan Patryliak

Candidate of Historical Sciences (PhD),
First Deputy Director General of Studies,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Юрій Бут

завідувач сектору реставрації творів
декоративно-ужиткового мистецтва,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Yurii But

Head of the Sector of Restoration
of Decorative and Applied Art,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**МОСКОВСЬКІ ЦИЛІНДРОКОНІЧНІ ШОЛОМИ
XVI СТОЛІТТЯ
ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**MOSCOVITE CYLINDRO-CONICAL HELMETS
OF THE 16TH CENTURY FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE**

Анотація

У статті розглянуто три циліндроконічні шоломи московського типу першої половини XVI ст. з колекції Національного музею історії України. Висвітлено їхні конструктивні особливості та здійснено порівняння зі схожими виробами з інших музейних колекцій. Особливу увагу приділено шолому із зображенням геральдичних символів Молдавського князівства. Розглянуто можливі шляхи потрапляння предмета до колекції музею. Проаналізовано геральдичні символи та напис на ньому. Висловлено припущення щодо причетності цього предмета до господарів Молдавського князівства.